

Horyzonty Polityki
2024, Vol. 15, N° 53

ANDRZEJ ZYBAŁA

<http://orcid.org/0000-0002-1030-8792>
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie
azybal@sgh.waw.pl
DOI: 10.35765/HP.2746

Konfiguracja polityki publicznej w Polsce w świetle pojęcia ścieżki zależności

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem jest przeanalizowanie dominujących cech konfiguracji polityk/ działań publicznych (*policy design*), które podejmuje państwo w Polsce, gdy rozwiązuje problemy zbiorowe społeczeństwa.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Zagadnieniem kluczowym jest rola tzw. ścieżki zależności w procesie formowania się dominującej konfiguracji działań publicznych. Metodą jest analiza wiodących nurtów kultury obecnych w Polsce uformowanych w przeszłości.

PROCES WYWODU: Wywody zaczynają się od scharakteryzowania pojęcia ścieżki zależności (*path dependency*) i jej oddziaływania na zasadnicze procesy wpływające na konfigurację polityki publicznej. Ma tu miejsce podkreślenie, że wzorce działań państwa uformowane w przeszłości oddziałują na działania w kolejnych czasowo okresach.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Analiza wskazuje, że możemy mówić o znaczeniu zjawiska ścieżki zależności w kształtowaniu konfiguracji polityki publicznej. Ścieżka została uformowana w pewnym stopniu przez trendy kulturowe, które mają znaczące elementy antyracjonalistyczne. W efekcie organy państwa, programując działania publiczne, kładą często niewystarczający nacisk na wykorzystywanie zobiektywizowanych analiz problemów publicznych.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Kultura jako zbiór czynników egzogenicznych ma znaczny wpływ na wewnętrzne procesy w polityce

Sugerowane cytowanie: Zybala, A. (2024). Konfiguracja polityki publicznej w Polsce w świetle pojęcia ścieżki zależności. *Horyzonty Polityki*, 15(53), 283–302. DOI: 10.35765/HP.2746.

państwa rozumianej jako rozwiązywanie problemów zbiorowości. Współkształtuje zachowania aktorów interwencji publicznych, ich stosunek do roli zobiektywizowanej analizy/wiedzy, roli instytucji, styl programowania i implementowania interwencji. Rekomenduje się wzmocnienie w państwie tych struktur, które powoływane są, aby generować wiedzę ekspercką pomocną w realizacji interwencji publicznych.

SŁOWA KLUCZOWE:

polityka publiczna, ścieżka zależności, sprzężenia zwrotne, historia

Abstract

POLICY DESIGN IN POLAND IN LIGHT OF THE
CONCEPT OF THE PATH OF DEPENDENCY

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of the article is to analyse the dominant features of the policy design, which the state/governments in Poland undertakes when solving collective problems of society.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The key issue is the role of path dependence in the formation of the dominant policy design. The method involves analysing the leading cultural trends in Poland that were formed in the past.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The research begins with the characterisation of the concept of the path of dependence (path dependency) and its impact on the basic processes affecting the policy design. It is emphasised here that the patterns of state activities formed in the past affect actions in subsequent periods.

RESEARCH RESULTS: This analysis indicates that we can recognize the importance of the dependency path phenomenon in shaping the policy design. The path has been shaped in a significant way by cultural trends that have significant anti-rational elements. As a result, state authorities, when programming public activities, often place insufficient emphasis on the use of objectified analyses of public problems.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS AND RECOMMENDATIONS: Culture as a set of exogenous factors has a significant impact on internal processes in state policy understood as solving collective problems. It shapes the behaviour of public intervention actors, their attitude to the role of objectified analysis/knowledge, the role of institutions, programming style and implementation of interventions. It is recommended to strengthen those structures in the

country that serve to generate expert knowledge helpful for the implementation of public interventions.

KEYWORDS:

public policy, path dependency, policy feedback, history

WPROWADZENIE

Kluczowym przedmiotem poniższej analizy są polityki publiczne rozumiane jako działania czy interwencje, które podejmuje rządy wokół problemów zbiorowych. Pojęcie polityka publiczna pochodzi od anglosaskiego terminu *policy*. Odróżnia się ono od terminu *politics*, tłumaczonego również jako polityka, ale oznaczającego sferę rywalizacji partii politycznych o władzę, podczas gdy *policy* odnosi się do interwencji publicznych inicjowanych po to, aby rozwiązywać problemy publiczne. Mają one miejsce w kontekście polityki „partyjnej”, ale towarzyszy im intencja, aby generować rozwiązania problemów poprzez bazowanie na dorobku zobiektywizowanej wiedzy czy stosowanie metod technokratycznych.

W tekście chodzi o zdiagnozowanie historycznego procesu, w ramach którego kształtowały się zasadnicze cechy polityki publicznej w Polsce. Zespół zasadniczych cech określam mianem konfiguracji – innymi słowy jest to projektowanie polityki publicznej, pochodzące od angielskiego terminu *policy design*. Konfiguracja oznacza sposób formułowania polityki publicznej na drodze właściwego doboru metod i stylu dopasowywania narzędzi działania w danej polityce/ interwencji publicznej do celów wysuniętych w nich do realizacji. Jak pisze Michael Howlett, konfigurowanie polityk i interwencji publicznej jest aktywnością podmiotów działania publicznego, które je inicjują w nadziei na osiągnięcie oczekiwanych wyników poprzez dokładne przewidywanie konsekwencji podjętych działań.

Konfigurowanie polityki obejmuje zarówno środki lub mechanizmy, za pomocą których cele są realizowane, jak i same cele, ponieważ artykulacja celu nieuchronnie wiąże się z rozważaniami wykonalności, lub co jest praktyczne lub możliwe do osiągnięcia w danych okolicznościach, biorąc pod uwagę dostępne środki (Howlett, 2019, s. 4).

Podstawą teoretyczną analizy jest pojęcie ścieżki zależności (*path dependency*) i trajektorii (elementy ścieżki), a więc zbioru różnych okoliczności (zdarzeń, decyzji, działań), które wpływają na kształt konfiguracji polityki/interwencji. Hipoteza głosi, że polityka publiczna pozostaje pod znacznym wpływem historycznych trajektorii ukształtowanych w wyniku oddziaływania czynników egzogenicznych, w tym wypadku głównych nurtów kultury. W przypadku Polski dużą rolę odgrywały nurty – mniej lub bardziej – antyracjonalistyczne. Wpływało to na konfigurację licznych interwencji, w tym na styl, w jaki różne władze podejmowały interwencje i w jaki je nadal podejmują, oraz na rezultaty, których one dostarczały (suboptymalność). Ukształtował się specyficzny model programowania i implementowania interwencji/działania. Jego charakterystyczną cechą jest to, że w licznych przypadkach aktorzy wykazują skłonność do niedoceniaenia znaczenia zobiektywizowanej wiedzy dla możliwości osiągnięcia pożądanych rezultatów w podjętych działaniach, a także niedoceniaenia instytucjonalizacji działań publicznych nakierowanych na tworzenie zasobów zobiektywizowanej wiedzy.

Tekst dotyczy zagadnienia i jego ujęcia teoretycznego, które można uznać za względnie nowe w polskiej literaturze politologicznej. Ma tu miejsce znaczna luka badawcza. Do tej pory niewielu autorów odwoływało się do poruszanej tu problematyki, czyli polityki publicznej państwa z perspektywy pojęcia ścieżki zależności (Kilias, 2017; Sukiennik, 2017; Szmigiel-Rawska, 2014; Zybala, 2024). W tym nurcie teoretycznym Tomasz Inglot wydał kilka publikacji, ale ukazały się one w języku angielskim i dotyczą jednej z polityk sektorowych (Inglot, 2008, 2009).

W poniższym tekście przedstawiam następujące zagadnienia. Najpierw wyjaśniam – jako kluczowe dla tekstu – pojęcie ścieżki zależności w dziedzinie polityki publicznej. Następnie omawiam wybrane nurty kulturowe przeszłości, które wpływały na formowanie ścieżki zależności. Pojęcie ścieżki zależności rozumiem zgodnie z teorią sprzężenia zwrotnego (*policy feedback theory*), ale pojawia się ono również w teorii przerywanej równowagi (*punctuated equilibrium theory*, PET). Pierwsza z teorii opiera się na założeniach instytucjonalizmu historycznego, a druga na teorii złożoności.

Wielu socjologów i politologów rozumie ścieżkę zależności jako ogólną zasadę, zgodnie z którą historia ma znaczenie w wyjaśnianiu

teraźniejszego stanu rzeczy (*history matters*). Dostrzegają oni zależność obecnego stanu procesu społeczno-gospodarczego od jego poprzednich stanów, aż do bardzo początkowych stadiów (Castaldi & Dosi, 2005, s. 100). William Sewell twierdził, że ścieżka zależności oznacza, że to, co wydarzyło się we wcześniejszym momencie/punkcie czasu, wpłynie na możliwe wyniki sekwencji zdarzeń, które wystąpiły w późniejszym czasie (Mahoney, 2000, s. 510; Sewell, 1996, s. 26). W bardziej zaawansowanej postaci rozumieją ją również jako „specyficzny typ sekwencji, w której początkowe zdarzenia warunkujące (*contingent events*) uruchamiają łańcuch zdarzeń...” – i te zdarzenia wyjaśniają kolejne, w tym finalne, zdarzenia (Mahoney, 2005, s. 129–130). Z kolei J. Mahoney przekonuje, że to w ścieżkach powstają tzw. zjawiska warunkujące (*contingent events*), które wprawiają w ruch określone wzorce, mające charakter determinujący występowanie kolejnych zdarzeń (*deterministic properties*). Są to wzorce instytucjonalne.

Na koniec powyższej części warto wspomnieć, że w literaturze przedmiotu trwają liczne dyskusje i spory. Ma miejsce między innymi spór o zasięg ścieżki. Niektórzy uważają, że to rzadka tendencja, a inni, że powszechna (Mahoney & Schensul, 2006, s. 456). Uczeni podnoszą kwestię, czy zjawiska mające miejsce na ścieżce mogą być odwracalne czy nieodwracalne (Howlett & Rayner, 2006; Fioretos et al., 2016, s. 9). Dyskutowana jest kwestia źródeł ścieżki albo ich typów. Analizuje się kwestię roli tzw. krytycznych punktów/przebieg, które – czasami nieoczekiwane, przypadkowe albo nieznaczące – uruchamiają kolejne zdarzenia o intensywnych wzorcach/prawidłowościach („deeply patterned sequences of subsequent events”).

ŚCIEŻKA ZALEŻNOŚCI I POLITYKA PUBLICZNA/ POLITYKA PAŃSTWA

Przechodząc na grunt polityki państwa (jej kluczowych procesów), ścieżkę możemy postrzegać jako sytuację zależności podejmowanych działań publicznych od zdarzeń i decyzji mających miejsce w przeszłości. Można powiedzieć, że polityki/działania państwa posiadają tę immanentną cechę, która sprawia, że wytwarzają ścieżki w wyniku toczących się w nich procesów. Każda decyzja, która zapada w danej

polityce publicznej, czy każdy zaprojektowany program i jego implementacja w owej polityce, umacniają aktualną ścieżkę (*status quo*) albo ją podważają.

W kształtowaniu ścieżki szczególne znaczenie ma wyjściowa/początkowa konfiguracja danej polityki (zmiennie niezależne) jako nagromadzenie decyzji i zamierzonych interwencji. A zatem jeśli dane państwo inicjuje daną politykę/interwencję, to w praktyce oznacza, że tworzy trwałe zdarzenie/zjawisko w tym sensie, że wpływa ono na kolejne sekwencje działań, co ostatecznie tworzy ścieżkę zależności. Dzieje się tak, ponieważ gdy dani aktorzy zainicjowali daną politykę/interwencję, to tym samym ustanowili jej określoną konfigurację (*design*) instytucjonalno-organizacyjną. W rzeczywistości konfiguracja oznacza, że wyłaniają się określone grupy interesów (wraz z określonym modelem dystrybucji korzyści dla nich). Znaczy to również, że wraz z uruchomieniem danej polityki/interwencji miało miejsce zaangażowanie określonych zasobów finansowo-organizacyjnych, włączenie w działania określonych kadr administracji z określonymi kompetencjami. Zainicjowanie polityki ma miejsce zwykle również na podstawie określonych modeli mentalnych czy poznawczych (*cognitive issues*), którymi kierują się inicjatorzy. Wpływają one również na odbiorców polityki, na ich postrzeganie charakteru problemu, który jest przedmiotem rozwiązywania w tej polityce itp.

SPRZĘŻENIA ZWROTNE

Innymi słowy dana konfiguracja określonej polityki – jako zespół procesów mających miejsce w określonej ścieżce zależności – powstaje w wyniku sprzężeń zwrotnych. Oznaczają one reakcje na tę wyjściową konfigurację. W poniższych fragmentach tekstu przedstawiam sprzężenia wymienione w publikacji Bélanda i współpracowników (Béland et al., 2022). Autorzy dostrzegli poniższe typy sprzężeń, które wpływają na pozostawanie polityki/ interwencji publicznej na ścieżce (*status quo*) albo wyłamywanie się z niej:

1. Sprzężenia znane jako mechanizmy zwrotu z poniesionych nakładów/inwestycji (*economic returns*). Oznacza to, że początkowa konfiguracja danej polityki (*design*) sprawia, że wyłaniają się jej beneficjenci. Ich korzyści mogą rosnąć

w kolejnych fazach trwania danej polityki albo mogą maleć (*increasing returns / diminishing or static returns*). Gdy rzeczywiście rosną (relatywnie), to rośnie prawdopodobieństwo, że będą działać na rzecz tego, aby dana polityka pozostała na ścieżce (*status quo*). Tworzy to mechanizm samowzmacniającego się sprzężenia (*self-reinforcing feedback*). Z kolei jeśli kurczy się zwrot, jaki osiągają z zaangażowania w politykę/program, to wówczas powstaje sytuacja sprzyjająca zmianie, czyli wyjściu z danej ścieżki (jej modyfikacja). Interesariusze będą bowiem poszukiwali innych rozwiązań, metod, celów itp. Powstaje zatem sprzężenie samopodważania ścieżki, na której dana polityka funkcjonuje (*self-undermining feedback*).

2. **Sprzężenia społeczno-polityczne.** Ten typ sprzężeń wynika z tego, że wyjściowa konfiguracja danej polityki/programu może wytworzyć między aktorami zjawisko asymetrii wpływu na daną politykę/intervencję. Gdy wiodący interesariusze mogą uzyskiwać rosnącą asymetrię, to prowadzi to do sprzężenia wzmacniającego aktualną ścieżkę danej polityki. Asymetria umożliwia aktorom koncentrowanie korzyści z wyjściowej konfiguracji polityki. Mogą coraz efektywniej korzystać z dostępnej struktury szans na uzyskiwanie korzyści (*opportunity structure*), jakie istnieją w danym programie/polityce.

W tej kategorii sprzężeń wymieniane są sprzężenia kognitywne (*cognitive feedbacks*). Otóż inicjatorzy danej polityki skonfigurowali ją, wdrukowując w nią określone reguły poznawcze, określone przestrzeganie jej problemów i wyników (Edmondson et al., 2019, s. 6). Innymi słowy, aktorzy zainicjowali politykę z pewnym bagażem kognitywnym. To sprzężenie jest najsilniej powiązane z czynnikami egzogenicznymi, czyli z obszarem kultury, co będzie poniżej przedmiotem analizy.

3. **Sprzężenia informacyjno-interpretacyjne.** Powstają one z uwagi na to, że wyjściowo polityki są zwykle inicjowane przy określonych założeniach. Obejmują one określone sposoby, w jaki krążą w niej informacje, obejmują kwestię dostępności do ich źródeł dla określonych grup interesariuszy. W początkowej konfiguracji polityki zarysowana jest zwykle pewna skłonność do ustanawiania monopolu na racje (*policy monopoly*), co tworzy barierę dla możliwości jej reformowania. Zapisana jest także skala możliwości dostępności interesariuszy do uwagi elit decydenckich. Konfiguracja

zawiera również określony wizerunek grup docelowych (jako zasługujących bądź niezasługujących na wsparcie ze źródeł publicznych) itp. Powyższe sprzężenia powiązane są z kolejnymi. Przykładem może być tzw. menu z alternatywnymi koncepcjami interwencji publicznych (*policy menu*). Otóż wyjściowa konfiguracja danej polityki mogła mieć wąskie menu, co *de facto* ogranicza możliwości późniejszej reformy polityki z uwagi na ubogość dostępnych koncepcji działania publicznego, ale menu może też poszerzać się w określonych okolicznościach, a to otwiera szansę wyjścia z danej ścieżki.

4. Sprzężenia finansowania programów/polityk (finanse publiczne). Obszarem sprzężeń zwrotnych są także finanse publiczne. Istotne sprzężenie dotyczy kwestii, czy początkowa konfiguracja danej polityki/programu zawiera istotne gwarancje (np. konstytucyjne) zapewniające trwały dostęp do określonych środków na jej realizację. Dotyczy to kwestii, w jakim stopniu konfiguracja zawierała mechanizmy zabezpieczenia przed utratą środków (wypychaniem) na rzecz innych programów/polityk. Jeśliby taki mechanizm zwrotny miał miejsce, to byłby to typ sprzężenia samowzmacniającego. Wzmacnia on *status quo* danej polityki/programu;

5. Sprzężenia potencjału państwa / procesów administracyjnych (*state capacity / administrative mechanisms*). Wyjściowo dana polityka/interwencja publiczna zainicjowana zostaje w sytuacji, gdy państwo i jego administracja posiadają określony potencjał różnych potrzebnych umiejętności. Wykorzystują je m.in. w tej fazie projektowania danej interwencji, która polega na dopasowywaniu środków, którymi dysponują, do celów, które mają być realizowane. W określonych sytuacjach aktorzy publiczni mogą dysponować np. nieadekwatnym potencjałem. Ma to często swoje konsekwencje. Może bowiem powstać sprzężenie zwrotne, które sprawia, że ten niewłaściwy potencjał oddziałuje w kolejnych fazach tej polityki/ jej rozwoju. Innymi słowy może on się reproduktować, gdy dana polityka jest nadal realizowana, i podtrzymywać negatywne zjawiska, np. słabej jakości usługi medyczne dla obywateli, jak na wielkość wykorzystanych publicznych środków (Béland i in., 2022, s. 32).

CZYNNIKI EGZOGENNE: TRENDY KULTURY I ICH WPŁYW NA MECHANIZMY POLITYKI PUBLICZNEJ

Powyższe sprzężenia uznawane są za czynniki edogenne, co oznacza, że są to mechanizmy, które działają wewnątrz danej polityki/interwencji. Natomiast w teorii sprzężenia zwrotnego wprowadzono również pojęcie czynników egzogennych (*exogenous*). Mają one istotny wpływ mediujący na te pierwsze sprzężenia. Jak podkreślają uczeni, rzadko konfiguracja danej polityki jest efektem tylko sprzężeń wewnętrznych (Béland et al., 2022, s. 33; Edmondson et al., 2019).

Czynniki egzogenne mają zatem wpływ na to, jak silnie poszczególne czynniki endogenne wpływają na finalną politykę (na jej konfigurację). Do czynników egzogennych możemy zaliczyć czynniki w postaci nurtów kultury (np. ruchy antyracjonalistyczne). Mogą one oddziaływać na sprzężenia dotyczące oddziaływania wyjściowego potencjału państwa na kolejne fazy trwania danej polityki w określonej ścieżce zależności. W określonym państwie mogą silnie wpływać ograniczająco na możliwość wytworzenia profesjonalnej służby cywilnej, której potencjał warunkuje potencjał państwa do efektywnego działania, czyli radzenia sobie z problemami. Za tego typu czynniki uznajemy także trendy makroekonomiczne, zmiany demograficzne, zdarzenia kryzysowe albo katastroficzne, poziom rozwoju czy niedorozwoju.

Czynniki egzogenne mogą sprawić, że w przypadku danego państwa silniej niż w innych zarysowuje się asymetria wpływu między aktorami. Może zatem istnieć tendencja do większego uprzywilejowania najsilniejszych interesariuszy (mogą mieć więcej tzw. punktów weta) czy silniej kształtować się skłonność do ustanawiania monopolu na racje przez określonych interesariuszy. Może także występować o różnej skali zjawisko zawężającego oddziaływanie agendy, może występować tzw. węższa uwaga decydentów (co oznacza ich faktyczną niedostępność dla określonych grup interesariuszy). W różnych państwach z uwagi na odmienne cechy kultury mogą różnić się zasady cyrkulacji informacji i wiedzy. Ich krążenie może być bardziej ograniczone. W jednych państwach aktorzy są bardziej responsywni i szybciej rozpoczynają działania wokół problemów, w innych w większym zakresie mogą pozorować czy przynajmniej opóźniać działania. W jednym państwie aktorzy częściej sięgają po

zobiektywizowane analizy, w innych rzadziej i z mniejszym przekonaniem o ich znaczeniu. Różnice tkwią w odczytywaniu znaczenia mechanizmów uczenia się z różnych źródeł.

CZYNNIKI EGZOGENNE Z OBSZARU KULTURY

W poniższej części analizuję znaczenie czynnika egzogenego w postaci wybranych trendów kultury i ich cech. Warto zaznaczyć, że badacze zwykle zgadzają się odnośnie do wagi i znaczenia kultury jako zbioru czynników współokreślających konfigurację działań publicznych (*policy design*). Jednocześnie analiza w tym zakresie natrafia często na wiele wyzwań i problemów analitycznych. To oczywisty skutek wielowymiarowości zjawiska kultury i różnorodności form jej oddziaływania na procesy w polityce publicznej, które są również same w sobie niezwykle złożone.

W literaturze przedmiotu kultura traktowana jest jako kontekst, w którym programowane i wdrażane są interwencje publiczne. To specyfika środowiska kultury sprawia, że interesariusze działań publicznych interpretują naturę problemów publicznych w określony sposób. Kultura warunkuje sposób prowadzenia komunikacji werbalnej między nimi, sposób wymieniania informacji dotyczących konfiguracji polityki publicznej (*policy designs*) (Geva-May, 2002; Hoppe, 2011, s. 54).

Poniżej wskazuję na rolę tych nurtów kultury jako czynników egzogenych, które wpływają na endogenne sprzężenia w polityce publicznej. W Polsce można zasadnie mówić o nurtach, które miały znaczący komponent antyracjonalistyczny. Katalizowała je ideologia romantyzmu politycznego, ale także cechy widoczne w części tradycji sarmatyzmu (Tazbir, 1986), w niektórych elementach kultury ludowej (Chałasiński, 1979, s. 139–140; Czarnowski, 1935; Grabski, 1987; Romanowicz, 1877) czy w fideizmie występującym w niektórych nurtach religijnych (J.M. Bocheński, 1994; J.M. Bocheński, 1998; Królikowska, 2014; Piwowarski, 1990, s. 44; Strzeszewski, 1977). Znaczenie miały również cechy specyficzne dla okresu baroku, który torował drogę romantyzmowi w postaci, w jakiej zaistniał. Romantyzm wydaje się nurtem najsilniejszym w sensie siły oddziaływania na późniejsze zjawiska i postawy społeczno-polityczne. Niektórzy wskazują na tzw.

paradygmat romantyczny jako dominujący w szerokim spektrum zjawisk społecznych i kulturowych. Jego siła oczywiście w jakimś sensie jest relatywna. Jest ona pochodną słabości przeciwstawnych trendów, jak oświecenie czy pozytywizm. Romantyzm miał – i wciąż ma sporo miejsca – w programach szkolnych. Widoczny jest w sposobach, w jaki politycy i komentatorzy tłumaczą dynamikę zjawisk społeczno-ekonomicznych, w ich wypowiedziach. Widoczny jest on w sposobie formułowania planów działań państwa (przerost zapowiedzi i celów nad precyzyjnym prezentowaniem narzędzi działania). Pozostaje obecny w różnych gałęziach sztuk, np. poezji.

Wśród szerokiej publiczności romantyzm kojarzony jest z nurtem w literaturze i sztuce, co jest oczywiście poprawne, ale jednocześnie istniał – słabo odróżniany w Polsce – romantyzm polityczny czy romantyzm jako światopogląd. Potwierdza to Alina Witkowska w książce *Literatura romantyzmu*. Pisze:

Romantyzm trudno definiować jako kierunek ograniczony tylko do literatury i sztuki. Miał ambicję całościową, ogarniał wiele sfer sztuki i życia. Dlatego można mówić o romantycznym obyczaju, stylu bycia, nawet polityce (cyt. w: Ratajczak, 1989, s. 5).

Artur Sandauer pisał, że romantyzm spełniał funkcję polskiej państwowości, „dyktował zasady moralne i prawne i, słowem, zniósł granice między sztuką i polityką ...” (Sandauer, 1974, s. 39). Warto zaznaczyć, że romantyzm był szerszym ruchem społeczno-intelektualnym widocznym w Europie. Bertrand Russell, brytyjski historyk filozofii, określał romantyzm jako ruch, z którym musieli liczyć się nawet ci, którzy nie podzielali jego założeń. Paradoksalnie, wpływał na nich w większym stopniu niż sami uważali. Romantyzm był wyrazem znużenia poprzednimi zasadami – racjonalizmem, wyważeniem, dyscypliną. Zawierał w sobie niecierpliwość związaną z rozumowaniem, które wymaga czasami długiego łańcucha kroków. Z tego powodu gloryfikuje niekiedy przemoc jako szybszą drogę do osiągnięcia upragnionych celów (Russell, 2009, s. 273).

Wielu uczonych wskazywało, że romantyzm określił charakter nowożytnej polskiej kultury. Mocno to wyraził Marian Massonius (1862–1945), filozof i komentator, który pisał, że romantyzm „na wskroś przeszedł duszę polską, przeniknął we wszystkie jej zakątki, zmienił i przerodził jej wrażliwość” (w: Łepkowski, 1967,

s. 497). Podobnie do sprawy podchodził Stanisław Szczepanowski, twierdzący, że w literaturze romantycznej „naród [polski – A.Z.] odkrył samego siebie” (Szczepanowski, 1907, s. 198), czy – współcześnie – Tadeusz Łepkowski piszący, że paradygmat stał się fundamentem kultury i mentalności polskiej inteligencji (Łepkowski, 1967, s. 497). Maria Janion dostrzegała trwanie romantyzmu w absolutyzowaniu określonych wątków, jak wolność jednostki, bunt przeciw „spodlonej rzeczywistości”, szczęście ludzkości (Janion, 1989, s. 147). Z kolei Zdzisław Krasnodębski wskazuje, że w Polsce romantyzm należy do jedynego dużego systemu tłumaczącego rzeczywistość, jaki powstał w kraju (Krasnodębski, 2006, s. 205).

Po 1990 r. prowadzono dyskusje nad dalszym oddziaływaniem tego paradygmatu czy nad tym, na ile pozostał obciążeniem dla ogółu jako czynnik sprawczy – albo wręcz przeciwnie (Krasnodębski, 1999, s. 310; Davies, 2001, s. 148; Plata, 2016; Łepkowski, 1967, s. 497).

TEORIOPOZNAWCZE ASPEKTY ROMANTYZMU

Poniżej zwrócę uwagę na teoriopoznawcze aspekty romantyzmu. To one mogą mieć kluczowe znaczenie w oddziaływaniu na współczesnych aktorów działań publicznych w sytuacjach, gdy programują interwencje publiczne. Otóż romantyzm zawierał założenie, że poznawczo większą wartość ma spontaniczne myślenie (w tym „wnikliwie” intuicje/przeświadczenia liderów). Jeden z autorów pisał: „Romantyzm wysubtelnił znacznie sztukę intuitywnego, irracjonalnego ujmowania rzeczywistości i to zarówno wewnętrznych przeżyć, jak i zewnętrznych zjawisk” (Łempicki, 1933, s. 50).

Zdaniem niektórych uczonych można mówić o kulturach o zabarwieniu romantycznym. W przeciwieństwie do kultur o nastawieniu pozytywistycznym – charakteryzuje je specyficzne podejście do logiki i sposobów oceny treści wypowiedzi. Kluczową jest tu emocjonalna identyfikacja z określonymi treściami i postawami jako ostateczne kryterium prawdy lub fałszu. Widoczny jest prymat „ekspresji emocjonalnej nad refleksją, kalkulacją i planowaniem”. Czynniki emocjonalne dominują nad czynnikami poznawczymi (Hryniewicz, 2007, s. 46). W przypadku programowania działań publicznych te pierwsze są podstawą ich akceptacji czy podstawą oceny ich wykonalności

i znaczenia. W tego typu kulturze obecne są często pojęcia w rodzaju wielkich celów, wyzwolenia, wzniosłych idei, szczęścia ludu, zaprowadzenia sprawiedliwości. Natomiast mniejsze znaczenie mają logiczne powiązania nawiązujące do wykonalności określonych projektów działań, dopasowanie środków działania do założonych do osiągnięcia celów (Hryniewicz, 2007, s. 91). Innymi słowy, dużo mniejsze znaczenie ma poszukiwanie zobiektywizowanego obrazu danego stanu rzeczy niż poszukiwanie emocjonalnego współbrzmienia twórców działań publicznych. Sprawia to, że obniżeniu ulega rola racjonalności rozumianej jako analityczne roztrząsanie treści.

Zwolennicy powyższego nurtu kultury głosili również prymat „woli”, w domyśle wielkiej woli, zwykle woli wielkich postaci (Russell, 2009). To ich wola miała mieć rozstrzygające znaczenie dla podjęcia działań albo ich wstrzymania wobec znaczenia zobiektywizowanej analizy. To ona miała być źródłem prawdziwej sprawczości i osiągnięcia pożądanego celu. Zakładano „pogardę dla ograniczeń” – a zatem widoczne jest tu wezwanie do nieliczenia się z realiami [np. ograniczeniami zasobów materialno-analitycznych]. Powyższa ideologia zachęca do uznania, że ostateczny wynik działania publicznego nie zależy od jakości podjętych działań (np. poziomu ich spójności). Zakłada siłę „wiary w moc sprawczą cudownych wydarzeń” (Hryniewicz, 2004, s. 170).

Eugeniusz Kwiatkowski, przedwojenny wicepremier ds. gospodarki i symbol działań organicznych, wskazywał, że w II RP dostrzegał obecność romantycznego mitu bohaterstwa, wiarę „w epopeję bohaterstwa wobec niezawinionego cierpienia”. Oznaczało to często odrzucanie analizy popełnianych błędów.

W ten sposób pragnienie zastępować musiało rzeczywistość, celowość zajmowała miejsce obiektywizmu, prawda przesycona została legendą o charakterze dydaktyczno-narodowym (Kwiatkowski, 1989, s. 44).

SKUTKI IDEI RUCHÓW ANTYRACJONALISTYCZNYCH

Zakładam, że siła powyższych nurtów wpłynęła na wybrany stan rzeczy w społeczeństwie I RP i później. Franciszek Krupiński (1836–1898), filozof i publicysta, członek zgromadzenia ojców pijarów,

wskazywał na ujemne konsekwencje siły powyższego paradygmatu. Pisał, że romantyzm przyczynił się do obniżenia poziomu nauki (natomiast sprzyjał rozkwitowi poezji). Polacy byli zachęceni do czynów nierozważnych, podejmowanych bez przemyślenia. Zasadą romantyków było bowiem, aby uczuciem „łamać to, czego rozum nie mógł złamać” (Krupiński, 1876). Wiele lat później Roman Dmowski powie, że romantyzm uniemożliwił programowanie nowoczesnej polskiej polityki (Dmowski, 1933). Mógł przyczynić się do obniżania przywiązania do reguł racjonalności (respektującego zasadę dopasowywania środków do założonych celów). W efekcie dochodziło do zakorzenienia – jak pisał J. Hryniewicz – „prymatu spontanicznego myślenia nad wymogami racjonalności...” (Hryniewicz, 2004, s. 208).

Oznaczało to, że kształtował się model kultury poznawczej o specyficznych cechach. Charakteryzował go deficyt cech kartezjańskich w zakresie generalnej kultury intelektualnej. W sferze działań publicznych symbolem kultury kartezjańskiej jest przywiązywanie znaczenia do pogłębionej, zobiektywizowanej analizy. Oznacza dążenie do uformowania myślenia wyrażającego się w dążeniu do dopasowania środków do wyznaczonych celów. Ma ona to do siebie, że tworzy barierę przed chaosem specyficznym dla myślenia potocznego (spontanicznego). Stanisław Szczepanowski wskazuje, że okres romantyzmu powiększył rozwarcie między sercem i rozumem, zamiarem a wykonaniem. To właśnie określał jako tragedię polskiego społeczeństwa (Szczepanowski, 1942, s. 257).

Deficyt osadzenia w kulturze kartezjańskiej mógł mieć określony wpływ na konfigurację polityk/działań publicznych, w tym na styl ich programowania i implementowania. W konsekwencji aktorzy działań publicznych nie wykazywali i często nie wykazują odpowiednio silnej skłonności do organizowania i prowadzenia pogłębionych zobiektywizowanych analiz, traktowanych jako podstawa w procesach podejmowania decyzji wokół rozwiązywania określonych problemów zbiorowych (Zybała, 2021). Konsekwencje czasami są kosztowne. Dochodzi bowiem do suboptymalnych decyzji, które nie prowadzą do rozwiązania czy choćby moderowania określonych problemów. Przykładów jest wiele. Warto tu choćby podać przykład niezwykle ważnej polityki, jaką jest polityka zagospodarowania przestrzeni. Otóż badania wskazały, że system planowania i zagospodarowania przestrzennego nie spełnia warunków racjonalności ani kryterium

dobry publiczny (możliwość jego realizacji w istniejącym systemie regulacji). W efekcie dochodzi do powiększającego się chaosu przestrzennego. To wszystko obniża szeroko rozumianą jakość życia mieszkańców oraz sprawia, że polskie miasta tracą na atrakcyjności dla inwestorów, a co za tym idzie – opóźnia tempo rozwoju. Generuje także pokaźne koszty, które uczeni oszacowali na ok. 83 mld zł rocznie. Ciekawe studium reform w systemie zdrowia z końca lat 90. przeprowadził Cezary Włodarczyk. Wskazuje na emocjonalne pragnienia ówczesnie rządzących do odegrania historycznej roli w reformie tego sektora. Jednocześnie zaniedbali oni sferę operacyjną, czyli sformułowanie precyzyjnych narzędzi realizacji celów. Najwyższa Izba Kontroli uznała reformę za nieprzygotowaną w sensie koncepcyjnym, organizacyjnym i finansowym. Wiele przepisów wdrożeniowych nie zostało przygotowanych zgodnie zaplanowanymi terminami. W efekcie większość Polaków było zdania, że dostęp do świadczeń medycznych pogorszył się (Włodarczyk, 2003, s. 197–199). Szereg innych wdrażanych interwencji nie kończy się poprawą sytuacji.

Innymi słowy, powyższy nurt skłania interesariuszy do programowania działań publicznych bez odpowiedniego przygotowania i dbałości o szczegóły w sferze wdrażania działań publicznych. Zamiast tego ulegają skłonności do formułowania wielkich dążeń/celów i wzniosłej retoryki. Natomiast nie konfrontują się w należyтым stopniu z realiami, aby ocenić adekwatność sformułowanych celów do posiadanych zasobów (np. środków finansowanych, ale także zasobów ludzkich, jak przygotowanie profesjonalne tych, którzy odpowiadają za wdrożenia).

Powyższy nurt zawiera również zasadę pierwszeństwa czynu nad myślą. Może to oznaczać w praktyce powstanie szeregu skłonności niekorzystnych z punktu widzenia możliwości programowania efektywnych działań/interwencji publicznych, które miałyby zapewnić uzyskanie określonych korzyści dla społeczeństwa w zamian za spożytkowane zasoby publiczne (*value for money*). Może to oznaczać dewaluowanie wartości zrationalizowanej analizy jako warunku dla przeprowadzenia efektywnych działań/interwencji. Szereg uczonych i komentatorów wskazywało na określone tendencje w podejściu do analizy, m.in. występowanie sytuacji, w których analiza problemów i wyzwań publicznych ogranicza się do poziomu ogólników, a nie uszczegółowienia programów działania (Szczepanowski, 1907, s. 186),

deficyt precyzji w posługiwaniu się pojęciami i wpadanie w fantazje, czyli nierealistyczne wizje (Świętochowski, 1908, s. 2), zbyt szybkie wyciąganie wniosków opartych na niewielkiej podstawie faktograficznej (Olejnik, 1998, s. 147)), obecność tzw. orientacji antyzadaniowej (liczą się bardziej wrażenia, wielkie zapowiedzi, spektakularne gesty niż realne pragmatyczne rozwiązania problemu) (Podgórecki, 1995, s. 97). Na przykład Kazimierz Kierski, przedwojenny analityk, dostrzegał, że w Polsce nawet w najważniejszych sprawach brakuje skłonności do opracowywania precyzyjnych programów działania, a także postępowania według nich, gdy już zostały sformułowane. Działania nie są odpowiednio koordynowane i spójne. Nawet gdy opracowane zostaną dokładniejsze programy działań, to brakuje im spójności w warstwie założeń. Bywa, że są doktrynerskie, bo nie liczą się z możliwościami wykonania czy ze złożonością kontekstu. Brakuje im analizy potencjalnych „skutków, jakie w praktycznym zastosowaniu wywoła [pisownia oryginalna – AZ]” (Kierski, 1936, s. 5).

PODSUMOWANIE

Wyżej zaznaczyłem, że czynniki egzogenne mają istotny wpływ na mechanizmy sprzężeń widocznych w procesach programowania i wdrażania interwencji publicznych. Analizowane czynniki przyczyniają się do tego, że polityka publiczna w Polsce dostarcza często suboptymalnych rezultatów. Wzmacnia mechanizmy, które prowadzą do programowania polityk przy niskim potencjale analitycznym i profesjonalnym instytucji państwa czy niskiej skłonności do angażowania się w profesjonalne diagnozowanie natury problemów publicznych, a także do udziału w pogłębionych procesach delibracji/konsultacji w szerokich gronach interesariuszy. Badania Karola Olejniczaka wskazują, że instytucje publiczne nie zgłaszają istotnego popytu na analizy dostosowane do wykorzystania w procesie projektowania polityk. Jest to skorelowane z faktem, iż w strukturach administracji niewielka część pracowników posiada wyższe kompetencje analityczne, które umożliwiałyby realizowanie bardziej zaawansowanych analiz, np. analiz ilościowych (Ledzion & Olejniczak, 2014).

Szereg uczonych zwracało uwagę na słabość analizy w licznych politykach sektorowych, i w przypadku programowania istotnych

reform, np. w edukacji czy w systemie zdrowia. Wskazują na to również moje badania przeprowadzone na bazie studiów przypadków kilkunastu polityk publicznych. Przebadani interesariusze polityk w szczególności zwracali uwagę na brak analiz dotyczących oceny ryzyk związanych z podejmowanymi działaniami. Tymczasem kategoria ryzyk stała się na świecie niezwykle nośną koncepcją w analizach (Zybała, 2022).

BIBLIOGRAFIA

- Béland, D., Campbell, A.L., & Weaver, R.K. (2022). *Policy feedback. How Policies Shape Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bocheński, J.M. (1994). *Sens życia i inne eseje*. Kraków: Wydawnictwo Philed.
- Bocheński, J.M. (1998). *Między logiką a wiarą. Rozmowa J. Parysa*. Warszawa: Noir Sur Blanc.
- Castaldi, C., & Dosi, G. (2005). The Grip of History and the Scope for Novelty: Some Results and Open Questions on Path Dependence in Economic Processes. W A. Wimmer & R. Kossler (Red.), *Understanding change: Models, methodologies and metaphors*. Houndmills–Basingstoke–Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Chałasiński, J. (1979). *Drogi awansu społecznego robotnika. Studium oparte na autobiografiach robotników*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Czarnowski, S. (1935). Podłoże ruchu chłopskiego – uwagi socjologiczne. *Zagadnienia Pracy Kulturalnej*, 2, 1–24.
- Davies, N. (2001). *Heart of Europe: The past in Poland's present*. Oxford: Oxford University Press.
- Dmowski, R. (1933). *Mysli nowoczesnego Polaka*. Warszawa: Skład Główny „Gazeta Warszawska”.
- Edmondson, D.L., Kern, F., & Rogge, K.S. (2019). The co-evolution of policy mixes and socio-technical systems: Towards a conceptual framework of policy mix feedback in sustainability transitions. *Research Policy*, 48(10), 103555. DOI: 10.1016/j.respol.2018.03.010.
- Fioretos, O., Falleti, G.T., & Sheingate, A. (2016). Historical Institutionalism in Political Science. W O. Fioretos, G.T. Falleti, & A. Sheingate (Red.), *The Oxford Handbook of Historical Institutionalism* (s. 3–25). Oxford University Press.
- Geva-May, I. (2002). Cultural theory: The neglected variable in the craft of policy analysis. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 4(3), 243–265. DOI: 10.1080/13876980208412682.

- Grabski, W. (1987). *Wybór pism*. J. Wojnarowski (Wyb.). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Hoppe, R. (2011). *The governance of problems: Puzzling, powering and participation*. Bristol: Policy Press.
- Howlett, M. (2019). *The policy design primer: Choosing the right tools for the job*. Abingdon: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Howlett, M., & Rayner, J. (2006). Understanding the historical turn in the policy sciences: A critique of stochastic, narrative, path dependency and process-sequencing models of policy-making over time. *Policy Sciences*, 39(1), 1–18. DOI: 10.1007/s110770059004-1.
- Hryniewicz, J. (2004). *Polityczny i kulturowy kontekst rozwoju gospodarczego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hryniewicz, J. (2007). *Stosunki pracy w polskich organizacjach*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Inglot, T. (2008). *Welfare States in East Central Europe 1919–2004*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglot, T. (2009). Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia: Adaptation and Reform of the Post-Communist' Emergency Welfare States. W A. Cerami & P. Vanhuyse (Red.), *Post-Communist Welfare Pathways. Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe* (s. 73–95). Houndmills–Basingstoke–Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Janion, M. (1989). *Wobec zła*. Chotomów: Verba.
- Jones, D.B., & Baumgartner, R.F. (2002). Punctuation, ideas and public policy. W *Policy Dynamics* (s. 293–304). Chicago: University of Chicago Press.
- Kierski, K. (1936). *1936. Zagadnienia emerytalne w Polsce*. Warszawa: Skład Główny Gebethner i Wolff, Stowarzyszenie Emerytów w Warszawie.
- Kilias, J. (2017). Wprowadzając ponownie państwo: Od socjologii historycznej od państwowocentrycznej. W J. Raciborski (Red.), *Państwo w praktyce: Style działania*. Kraków: Wydawnictwo Nomos.
- Krasnodębski, Z. (1999). Polityczne meandry Romantyzmu. W E. Nowicka & M. Chałubiński (Red.), *Idee a urządzanie świata społecznego. Księga jubileuszowa dla Jerzego Szackiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Krasnodębski, Z. (2006). *Drzemka rozsądnych*. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej: Wyższa Szkoła Europejska im. ks. Józefa Tischnera.
- Królikowska, A.M. (2014). Elementy „ludowe” w religijności współczesnej? *Opuscula Sociologica*, 10(4), 5–16.
- Krupiński, F. (1876). Romantyzm i jego skutki. *Ateneum*, II(4), 22–24.
- Kwiatkowski, E. (1989). *Dysproporcje. Rzecz o Polsce przeszłej i obecnej*. A. Garlicki (Oprac.). Warszawa: Czytelnik.

- Ledzion, B., & Olejniczak, K. (Red.) (2014). *Potencjał analityczny kadr administracji rządowej*. Warszawa: EGO s.c. i Instytut Rozwoju Biznesu.
- Lempicki, Z. (1933). *Oblicze duchowe dziewiętnastego wieku. Kultura i Wychowanie, 1*.
- Łepkowski, T. (1967). *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Mahoney, J. (2000). Path dependence in historical sociology. *Theory and Society, 29*(4), 507–548. DOI: 10.1023/A:1007113830879.
- Mahoney, J. (2005). Analyzing Path Dependence: Lessons From the Social Sciences. W A. Wimmer & R. Kössler (Red.), *Understanding change: Models, methodologies, and metaphors* (s. 129–139). Houndmills–Basingstoke–Hampshire: Palgrave-Macmillan.
- Mahoney, J., & Schensul, D. (2006). Historical Context and Path Dependence. W E.R. Goodin & C. Tilly (Red.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis* (s. 454–471). Oxford: Oxford University Press.
- Mettler, S., & Sorelle, E.M. (2023). Policy Feedback Theory. W M.C. Weible (Red.), *Theories of the Policy Process* (s. 103–134). New York: Routledge.
- Olejnik, S. (1998). *Teologia moralna fundamentalna*. Włocławek: Włocławskie Wydawnictwo Diecezjalne.
- Pierson, P. (1993). When Effect Becomes Cause: Policy Feedback and Political Change. *World Politics, 45*(4), 595–628. DOI: 10.2307/2950710.
- Pierson, P. (2004). *Politics in time: History, institutions, and social analysis*. Princeton: Princeton University Press.
- Piwowarski, W. (1990). Religijność ludowa w ciągłości i zmianie. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Sociologia Wychowania, 216*, 29–53.
- Plata, T. (2016). Romantyczna melancholia Marii Janion. *Dialog, 715*(6).
- Podgórecki, A. (1995). *Spółczesność polskie*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Ratajczak, J. (1989). *Romantyczni kochankowie*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Rindermann, H. (2018). *Cognitive Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Romanowicz, T. (1877). *Spółeczne zadania nauczyciela wiejskiego*. Kraków: Nakładem Wł. L. Anczyca.
- Russell, B. (2009). *The Basic Writings of Bertrand Russell*. London: Routledge.
- Sandauer, A. (1974). *Bez taryfy ulgowej*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Sewell, H. William Jr. (1996). Three Temporalities: Toward an Eventful Sociology. W J.T. McDonald (Ed.), *The Historic Turn in the Human Sciences* (s. 245–280). Ann Arbor: University of Michigan Press.

- Strzeszewski, C. (1977). Religijność polska w 20-leciu międzywojennym 1918–1939. *Roczniki Nauk Społecznych*, V, 15–24.
- Sukiennik, J. (2017). Path Dependence – Process of Institutional Changes. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 493, 163–173. DOI: 10.15611/pn.2017.493.12.
- Szczepanowski, S. (1907). *Myśli o odrodzeniu narodowym*. Pisma i przemówienia. T. I. Lwów: Towarzystwo Wydawnicze.
- Szczepanowski, S. (1942). *Walka narodu polskiego o byt*. Londyn: Stanisław Wiktor Szczepanowski.
- Zmigiel-Rawska, K. (2014). Koncepcja zależności od ścieżki jako narzędzie wyjaśniania w badaniach ekonomicznej geografii politycznej. *Prace i Studia Geograficzne*, 54, 149–161.
- Świętochowski, A. (1908). Nastrojność naszego czasu. *Kultura Polska*, 6.
- Tazbir, J. (1986). *Szlaki kultury polskiej*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Wesołowski, W. (1993). Transformacja charakteru i struktury interesów: Aktualne procesy, szanse i zagrożenia. W A. Rychard, & M. Federowicz (Red.), *Społeczeństwo w transformacji: Ekspertyzy i studia* (s. 119–142). Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Włodarczyk, C. (2003). *Reformy zdrowotne. Uniwersalny kłopot*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- World Bank (Red.). (2015). *Mind, society and behavior*. Washington: The World Bank.
- Zybała, A. (2021). *Polityka publiczna w Polsce. Kultura, rządzenie, rozwój. Szanse i zagrożenia w czasach złożoności i niepewności*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Zybała, A. (2022). *Polski umysł na rozdrożu. Wokół kultury umysłowej w Polsce: w poszukiwaniu źródeł niepowodzeń części naszych działań publicznych*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Zybała, A. (2024). Odwieczny kryzys i jego dynamika. W J. Raciborski, & P. Sadura (Red.), *O mocy i niemocy współczesnego państwa polskiego* (s. 311–346). Kraków: Universitas.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>